

THE ULAANBAATAR STATE UNIVERSITY
MONGOLIA

ISSN 2310-256X

Journal of the Archaeology, History and Ethnography

Volume 16 (15)

ᠤᠯᠠᠭᠠᠨᠪᠠᠭᠠᠲᠤ ᠰᠤᠮᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ
ᠶ᠋ᠢᠰᠤᠨ ᠠᠷᠠᠴᠢᠠᠭᠤᠯᠤᠰ,
ᠬᠢᠰᠢᠳᠤ ᠠᠶᠢᠨ ᠡᠬᠡᠨᠭᠡᠷᠭᠡ

Journal of the Archaeology, History and Ethnography

Volume 16 (15)

The Ulaanbaatar State University
P.O. – Ulaanbaatar-51, BOX-167, Mongolia
Tel: 976-11-453538 Fax: 976-11-458327
E-mail: info@usu.edu.mn, www.usu.edu.mn

Ulaanbaatar
2020

УЛААНБААТАРЫН ИХ СУРГУУЛЬ

ISSN 2310-256X

Археологи, Түүх, Угсаатан судлалын сэтгүүл

Улаанбаатарын Их Сургуулийн сэтгүүл
№16(15)

Улаанбаатар
2020

DDC
907.2.05
J-80

Улаанбаатарын Их Сургуулийн
Эрдмийн зөвлөлийн зөвшлөөрлөөр хэвлэв.

РЕДАКЦИЙН ЗӨВЛӨЛ:

Дарга:

Д.Эрдэнэбаатар. Доктор /Ph.D/, профессор

Хариуцлагатай нарийн бичгийн дарга:

Д.Баярсайхан. Доктор /Ph.D/, профессор

Гишүүд:

А.А.Тишкин. Доктор /Sc.D/, профессор (ОХУ)

А.В.Харинский. Доктор /Sc.D/, профессор (ОХУ)

С.Цолмон. Доктор /Ph.D/, профессор

Н.Хишигт. Доктор /Ph.D/, профессор

Т.Идэрхангай. Доктор /Ph.D/, дэд профессор

Г.Эрэгзэн. Доктор /Ph.D/, профессор

W.Honechurch. Доктор /Ph.D/, профессор (АНУ)

周立刚 (Zhou Li Gang). Доктор /Ph.D/ (БНХАУ)

Эх бэлтгэсэн:

Ж.Эрдэнэ. Магистр

Хаяг: Монгол улс Улаанбаатар хот Баянзүрх дүүрэг, 5-р хороо
Шуудангийн 51-р салбар, 167-р хайрцаг.
Утас: (976-1) 453538
Факс: (976-1) 458327
E-mail: Info@usu.edu.mn

©Since 1997, ISSN 2005, Ulaanbaatar State University
Printed by Soyombo Printing Co., LTD, Ulaanbaatar, Mongolia

ГАРЧИГ**АРХЕОЛОГИ**

Ч.Амартүвшин, Б.Батдалай, О.Батзориг, Б.Дашзэвэг	Хадны зураг дахь хүний нүүрний баг ба түүнд холбогдох зарим дүрслэлийн тухай	...07
Я.Цэрэндагва	Ацын бууцны хадан дахь зосон зургийн дурсгал	...39
Н.Гомбожав	Хар толгойн хадан дахь дүрслэлийн тухай	...43
Д.Эрдэнэбаатар	Буган чулуун хөшөөний ангилалын тухай	...48
Д.Эрдэнэбаатар, Э.Мижиддорж, Б.Галбадрах, Ж.Эрдэнэ	“Гол мод-2” Хүннүгийн язгууртны дурсгалт газрын археологийн судалгааны шинэ үр дүн	...54
Б.Галбадрах	Хүннүгийн чимэглэх урлагийн тухайд (Цэцгэн чимэглэлийн жишээгээр)	...73
Ж.Баярсайхан, Т.Түвшинжаргал, Б.Бямбадорж, Жан Лүүк Хюль	Замын-өтөгийн Хүннүгийн дурсгал ба мянган сувстай хүннү булш	...84
С.Хүрэлсүх, Цао Жиан Эн, Сүн Гүо Дүн, Х.Бямбасүрэн, Х.Баярсайхан, Цао Пэн, Цай Си	Дараатай шовгорын хадны оршуулга	...96
Ц.Баттулга, Н.Батболд, Ц.Амгалантөгс	Хөшөөт толгойн бичээс	...104
Б.Нашил	Түрэгийн үеийн тахилын онгон бүхий цогцолборуудын тухай	...108
С.Өлзийбаяр, Б.Баатархүү, Б.Очир, А.Уранжаргал	Хатны булаг орчмын гурван өөр үед холбогдох монгол булш	...118
Т.Идэрхангай, Д.Цэнд, Б.Амгаланбат, Э.Даваахүү, Б.Батчимэг	Өмнийн говийн зарим нутгаас илрүүлсэн хадны зураг дахь морьтон баатруудын дүрслэл	...129
Д.Эрдэнэбаатар	Монголын эртний язгууртны нэгэн эмээл	...142
Т.Идэрхангай, А.А.Тишкин, С.Оргилбаяр, Д.Цэнд, Н.Н.Серегин, Б.Батчимэг, Б.Амгаланбат, П.Эрдэнэпүрэв	Эгийн гөлд шинээр малтан судалсан монгол булшнууд	...147
Ц.Гүнчин-Иш	Сарьдагийн хийдийн гол сүмийн шүтээний зохиомжийг тодруулах нь	...160
Б.Амгаланбат, М.Оюунтулга	Үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын зарим асуудалд (XIII-XIV зууны үеийн хүн чулуудын жишээн дээр)	...168
Н.Нандинцэцэг, М.Оюунтулга	Сарьдагийн хийдээс илэрсэн модон эдлэлд “трехалос” сахарын уусмал ашиглах нь	...177

ТҮҮХ, СУРВАЛЖ СУДЛАЛ, УГСААТНЫ ЗҮЙ

Т.Идэрхангай, Ба.Батжаргал	Хүннүгийн 龍城-Лунчэн, 单于庭-Чанюйтин, 龍庭-Лунтин хэмээх үгсийн тухай, Луут хот хэмээн бичигдэх болсон шалтгаан	...185
Ба.Батжаргал	Хүн улсын хүндэтгэлт полуудыг “Жангар” туулийн хүндэтгэлт полуудтай харьцуулах нь	...200
Л. Маналжав	Салбаруудын зааг дээрх судалгаа чухал байна	...213
Б.Анхбаяр	Ухуаний улс төрийн түүхийн асуудалд	...217

ЭГИЙН ГОЛД ШИНЭЭР МАЛТАН СУДАЛСАН МОНГОЛ БУЛШНУУД

Т.Идэрхангай, А.А.Гишкин, С.Оргилбаяр, Д.Цэнд,
Н.Н.Серегин, Б.Батчимэг, Б.Амгаланбат, П.Эрдэнэпүрэв

Түлхүүр үг: Булган аймаг, Хутаг-Өндөр сум, Хантай баг, Эгийн гол, Монгол булш, Их хөтөл, Элст хөтөл, үйсээр ороосон оршуулга, үйсэн авс.

Хураангуй: 2018 оны зун Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхимээс сургалтын хөтөлбөрийн дагуу жил бүр зохион байгуулдаг оюутны зун хээрийн танилцах болон үйлдвэрлэлийн дадлага ажлыг Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Хантай багийн нутаг дахь Эгийн голын хөндийд явуулсан билээ. Бид оюутны хээрийн дадлагын хүрээнд Эгийн голын зүүн эрэг дагуу орших Их хөтөл, Элст хөтөл зэрэг газруудад буй XIII-XIV зууны эртний Монголын үед хамаарах 4 булшийг малтан судалсан юм. Тиймээс энэхүү өгүүлэлд тухайн булшнуудын гадаад, дотоод зохион байгуулалт болон тэдгээрийн зарим онцлог шинжийг Эгийн голын хөндийд өмнө нь малтан судалсан энэ үеийн бусад булш, оршуулгын дурсгалуудтай харьцуулан судалж дүн шинжилгээ хийхийг зорилоо.

1990-ээд оноос Эгийн голын усан цахилгаан станцыг барьж, байгуулах ажлыг төлөвлөж эхэлснээр түүний усан санд өртөн устгах магадлал бүхий эртний түүх соёлын дурсгалуудыг авран хамгаалах малтлага судалгааны ажил эхэлсэн байдаг. Энэхүү ажлын хүрээнд 1991-2002 оны хооронд ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн “Сэлэнгийн экспедиц”, Монгол-Францын хамтарсан “Өвөг түүх судлах археологийн экспедиц”, Монгол-Америкийн хамтарсан “Умард Монгол” археологийн экспедиц, Монгол-Францын хамтарсан “Чулуун зэвсэг судлах анги” зэрэг дотоодын болон олон улсын судалгааны багууд тухайн бүс нутагт ажиллажээ¹. Түр завсарлаад байсан усан цахилгаан станцын ажил 2014 оноос дахин өрнөж, усан сангийн талбай болон Эрдэнэт-Эг, Сэлэнгийн бэлчир чиглэлд шинээр баригдах хатуу хучилттай авто зам, өндөр хүчдэлийн шугамын трасст өртсөн дурсгалуудыг Эгийн голын төслийн нэгжийн захиалгаар ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Улаанбаатарын Их Сургууль, Шинжлэх Ухаан Технологийн Их Сургуулийн судалгааны багууд дахин хайгуул хийж бүртгэсэн байна². Ингэснээр 2014-2015 оны хооронд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн,

ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн, Улаанбаатарын Их Сургууль, Шинжлэх Ухаан Технологийн Их Сургууль, Монголын Үндэсний Музей зэрэг археологийн судалгаа явуулдаг таван байгууллага хамтран хатуу хучилттай авто замын трасс дахь дурсгалууд болон усан цахилгаан станцын талбайд буй далайн түвшнээс дээш 920 метрээс доошхи өндөрт байрлах усан үгүй болох аюултай археологийн дурсгалуудад археологийн авран хамгаалах малтлага судалгааны ажлыг хийж гүйцэтгэсэн юм³.

Судалгааны ажлын явцад Улаанбаатарын Их Сургуулийн хээрийн судалгааны баг 2014, 2015 онуудад Эрдэнэт-Эг, Сэлэнгийн бэлчир чиглэлийн хатуу хучилттай авто замын трассын дагуух 9 дурсгал, Эгийн голын усан цахилгаан станцын усан сангийн талбайд өртсөн 112 дурсгал буюу нийт 121 дурсгалын авран хамгаалах малтлага судалгааны ажлыг хийж гүйцэтгэжээ. Энэхүү судалгааны ажлын хүрээнд 2015 онд Хантай багийн баруун хойно буюу Эгийн голын баруун эрэг дээрх Дамиран уулын зүүн хойд талын шувтарга үзүүр дэх Марзын хөтөл хэмээх газарт орших 1-055-1 дугаартай дурсгал болон Эгийн голын зүүн эрэг буюу Моностойн нурууны урд үзүүр, Харуудын гозгор хэмээх уулын өвөр

¹Төрбат Ц., Амартүвшин Ч., Эрдэнэбат У. Эгийн голын сав нутаг дахь археологийн дурсгалууд (Хурлийн үеэс Монголын үе). Улаанбаатар, 2003, т.3

²Идэрхангай Т., Батхүү Г., Амарболд Э. Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Эгийн голын усан цахилгаан станцын болон авто замын трассын дагуу хийсэн археологийн хайгуул, тандалт судалгааны ажлын Нэгдүгээр багийн тайлан. Улаанбаатар, 2014, т.3

³Идэрхангай Т., Мижиддорж Э., Оргилбаяр С., Галбадрах Б., Эрдэнэ Ж., Өнөрбаяр Б., Энхмягнай Г. Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Эгийн голын усан цахилгаан станцын усан сангийн талбайд явуулсан археологийн авран хамгаалах малтлага судалгааны ажлын 2015 оны тайлан. Улаанбаатар, 2015, т.4

бэлд байрлах 1-116, 1-117, 1-117-1¹ дугаартай дурсгалууд зэрэг шинэ чулуун зэвсгийн үед хамаарах 4 булшийг малтан судалсан нь Монголын археологийн судалгаанд 50 орчим жил орхигдон бүдгэрээд байсан судалгааг дахин сэргээсэн чухал ач холбогдолтой судалгаа болсон юм². Мөн төслийн хүрээнд 2014 онд ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн судлаачид Эгийн голын зүүн талаас цутгах Бөгсийн голын баруун эрэг дээрх Бурхан толгой уулын Элст хөтөл хэмээх газарт EGL-TX-57 дугаартай нэгэн булшийг малтсан ба судалгааны ажлын тайландаа дурсгалын төрөлд хоосон булш, он цаг тодорхойгүй хэмээн бичиж гэмдэглэсэн байдаг³ нь шинэ чулуун зэвсгийн үед хамаарах булш байжээ.

Монгол орны шинэ чулуун зэвсгийн үеийн оршуулгын дурсгалыг судлах ажил 1967-1968, 1972 онуудад явагдсан бөгөөд энэ хугацаанд манай орны дорнод бүс нутгаас энэ үед хамаарах таван оршуулгын дурсгалыг илрүүлэн олж судалсан байдаг⁴. Ингэснээр Монгол орны хэмжээнд шинэ чулуун зэвсгийн үед холбогдох булш оршуулгын дурсгал нийтдээ 10 болсноос 5 дурсгал нь Умард Монголоос, тэр дундаа Эгийн голын сав дагуу байрлаж байв. Түүнчлэн 2014, 2015 оны малтлага судалгааны ажлын явцад зөвхөн далайн түвшнээс дээш 920 метрээс доош өндөрт байгаа дурсгалуудыг малтан судалсан бөгөөд харин Харуулын гозгор, Элст хөтөл зэрэг газруудад малтсан шинэ чулуун зэвсгийн үед хамаарах дурсгалуудын орчимд булш байж болох жижиг дараас бүхий өмнөх хайгуул судалгааны ажлын явцад бүртгэгдээгүй дурсгалууд үлдэж хоцорсон юм. Иймд бид Эгийн гол орчмоос илэрч олдсон шинэ чулуун зэвсгийн үеийн булш оршуулгын дурсгалуудын ойр орчимд ижил төрлийн дурсгалууд үлдэж хоцорсон эсэхийг шалгахар 2018 онд Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхимийн оюутны зуны хэрийн танилцах

болон үйлдвэрлэлийн дадлагыг энэ бүс нутагт хийж гүйцэтгэсэн билээ.

Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхимийн 2018 оны оюутны зуны хэрийн танилцах болон үйлдвэрлэлийн дадлага ажлын хүрээнд Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Хантай багийн нутаг, Харуулын гозгор, Их хөтөл, Элст хөтөл, Бурхан толгой зэрэг газруудад нийт 21 дурсгалыг сонгон малтан судалсан⁵ боловч харамсалтай нь шинэ чулуун зэвсгийн үед хамаарах дурсгал илрүүлэн олж чадаагүй болно. Харин малтлага судалгааны ажлын явцад Их хөтөл, Элст хөтөл зэрэг газруудад Монголын үед хамаарах нийт 4 булш оршуулгын дурсгал малтан судалсан нь гадаад дотоод зохион байгуулалтын хувьд зарим онцлох зүйлс байсан тул энэ удаад эдгээр булш оршуулгын дурсгалыг судалгааны эргэлтэд оруулахаар зорилоо. Судалгааны багийн бүрэлдэхүүнд Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхимийн багш, археологич, доктор /Ph.D/, дэд профессор, Т.Идэрхангай, тус тэнхимийн багш, археологич, магистр С.Оргилбаяр, эрдэм шинжилгээний ажилтан, археологич, магистр Д.Цэнд, сэргээн засварлагч, магистр Б.Батчимэг, Соёлын Өвийн Үндэсний Төвийн Авран хамгаалах газрын мэргэжилтэн, археологич, магистр Б.Амгаланбат, Эрдмийн Ундраа цогцолбор ахлах сургуулийн түүхийн багш, археологич, магистр П.Эрдэнэпүрэв, судалгааны ангийн зөвлөхөөр ОХУ-ын Барнаул хотын Алтайн Улсын Их Сургуулийн Археологи, Угсаатны зүй, Музей судлалын тэнхимийн эрхлэгч, археологич, доктор (Sc.D), профессор А.А.Тишкин, тус тэнхимийн багш, археологич, доктор (Sc.D) Н.Н.Серегин нар болон Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхимийн 1, 2-р ангийн оюутнууд хамрагдсан болно.

Эгийн голд малтсан Монгол булшны судалгааны товч тойм. Эгийн гол тэр дундаа

¹Мөн тэнд, т. 205-212, 377-379, 384-388, 389-392, 456

²Идэрхангай Т., Мижиддорж Э., Оргилбаяр С., Галбадрах Б., Эрдэнэбаатар Д., Өнөрбаяр Б. Эгийн голын шинэ чулуун зэвсгийн булшнууд. // Journal of the Archaeology, History and Culture. Journal of Ulaanbaatar State University. Vol. 11 (10). Улаанбаатар, 2015, т. 5-22; Идэрхангай Т., Мижиддорж Э., Оргилбаяр С., Галбадрах Б., Эрдэнэбаатар Д., Өнөрбаяр Б. Умард Монголоос шинээр илэрсэн шинэ чулуун зэвсгийн үеийн оршуулгын судалгаа. // Древние культуры Монголии, Байкальской Сибири и Северного Китая. Материалы УП Международной научной конференции, Красноярск, 3-7 октября, 2016 г, Том 1, стр. 126-144; Идэрхангай Т., Мижиддорж Э., Оргилбаяр С. Монгол орны шинэ чулуун зэвсгийн үеийн оршуулгын дурсгалын судалгаа, он цагийн асуудал. // Ази судлал (Олон улсын эрдэм шинжилгээний гуравдугаар хурал). Vol. III. Улаанбаатар, 2017, т. 532-542; Идэрхангай Т., Мижиддорж Э., Оргилбаяр С. Умард Монголын шинэ чулуун зэвсгийн үеийн оршуулгын дурсгалын он цагийн асуудал. // Природные условия,

история и культура западной Монголии и сопредельных регионов. Материалы XIII Международной научной конференции. Барнаул-Ховд, 2018, т.204208

³Өлзийбаяр С., Уртнасан Э., Очир Б., Одмагнай Г., Энхтуул Ч. “Эгийн голын түүх, археологийн дурсгалуудыг авран хамгаалах судалгаа” төслийн тайлан. ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн ГБСХ, Улаанбаатар, 2014, т. 92-93, 149-150

⁴Идэрхангай Т., Мижиддорж Э., Оргилбаяр С. Монгол орны шинэ чулуун зэвсгийн үеийн оршуулгын дурсгалын судалгаа, он цагийн асуудал. // Ази судлал (Олон улсын эрдэм шинжилгээний гуравдугаар хурал). Vol. III. Улаанбаатар, 2017, т. 533-534

⁵Идэрхангай Т., Оргилбаяр С., Тишкин А.А., Серегин Н.Н., Цэнд Д., Батчимэг Б., Амгаланбат Б., Эрдэнэпүрэв П. Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Эгийн голын хөндийд орших Харуулын гозгор, Их хөтөл, Бурхан толгой, Элст хөтөлд явуулсан археологийн малтлага судалгааны ажлын 2018 оны тайлан. Улаанбаатар, 2018

Хантай багийн төвөөс Баян голын ам хүртэлх бүс нутаг нь Монгол нутгийн хэмжээнд харьцангуй сайн судлагдсан бүс нутгуудын нэг юм. Энэ орчмын бүс нутагт хуучин чулуун зэвсгийн үеэс эртний Монголын үеийг хүртэлх эртний хүмүүсийн үлдээсэн бууц суурин, хотын тууриуд болон шинэ чулуун зэвсгийн үеэс XVII зууны үе хүртэлх олон зуун булш оршуулгын дурсгалуудыг малтан судалж судалгааны эргэлтэд оруулаад байна. Эгийн голын сав газарт малтан судалсан тэдгээр дурсгалаас бид эртний Монголын үед хамаарах булш оршуулгын дурсгалуудын судлагдсан байдлыг дараах байдлаар товч өгүүлье.

Энэхүү бүс нутаг дахь Монгол гүрний үеийн оршуулгын дурсгалын анхны малтлага судалгааг 1984 онд Д.Наваан, Х.Лхагвасүрэн нарын судлаачид МЗТСХЭ-ийн Хүрэл, төмрийн түрүү үеийн дурсгал судлах ангийн хээрийн шинжилгээний ажлын хүрээнд Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Хантай багийн нутагт орших Айд хэмээх уулын өвөрт 3 булш малтсанаар¹ эхлүүлжээ.

Улмаар 1991-2002 оны хооронд Эгийн голын усан цахилгаан станцын авран хамгаалах судалгааны ажлын хүрээнд тухайн бүс нутагт ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн гадаадын болон дотоодын санхүүжилт бүхий 4 төсөл хэрэгжиж олон арван дурсгал малтан судалсны дотор² Айдын хүрэмд 4, Баруун бэлсэгийн аманд 1, Бурхан толгойд 3, Дөрөлжид 2, Мухдагийн аманд 5, Өгөөмөр ууланд 1, Холтост нутаг 5, Элст хөтөлд 9 зэрэг эртний Монголын үед хамаарах нийт 30 булшийг малтан судалснаас гадна Эмгэнт хошуу хэмээх газарт 1 хадны оршуулгыг тус тус малтсан бөгөөд эдгээрээс 9 булшны холбогдох он цагийг радио-карбон

шинжилгээгээр тодорхойлон үр дүнг хэвлэн нийтэлсэн^{3,4} байна.

Эгийн голын усан цахилгаан станцыг барих ажил дахин өрнөж эхэлснээр 2014, 2015 онуудад археологийн судалгаа явуулдаг таван байгууллага тус бүс нутагт ажиллахдаа 2014 онд Монголын үед хамаарах нийт 19 булш малтан судалжээ. Тодруулбал; ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн судлаачид Моностын буланд 1, Бурхант ууланд 10⁵, ШУТИС-ийн болон Монголын Үндэсний Музейн судлаачид Хужирт нуга, Уургийн гол зэрэг газарт 3, ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн судлаачид Мухдагийн аманд 3 булш зэргийг малтсан ба мөн Эмгэнт хошуунд 1 хадны оршуулгыг тус тус малтан судалсан⁶ байдаг. Харин 2015 онд Монголын Үндэсний Музейн хээрийн судалгааны баг 1 хадны оршуулга, 1 булш⁷, ШУТИС-ийн судалгааны баг EGAS-A-3, EGAS-A-5, EGAS-A-15 дугаар бүхий 3 булш⁸, ШУА-ийн Түүх, Археологийн хүрээлэнгийн судалгааны баг Баянгол орчимд 4⁹ булш малтан судалжээ.

2018 онд Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхимийн судлаачид сургалтын хөтөлбөрийн дагуу оюутны зуны хээрийн танилцах болон үйддвэрлэлийн дадлага ажлын хүрээнд Эгийн голын зүүн талд орших Их хөтөл, Элст хөтөл зэрэг газруудад Монгол гүрний үед хамаарах 4 оршуулгын дурсгалыг¹⁰ малтан судалсан нь Монголын эртний түүх, тэр дундаа Монгол гүрний үеийн оршуулгын дурсгалын судалгааг шинэ мэдээ баримтаар баяжуулсан төдийгүй энэ үеэр судалгаа явуулдаг эрдэмтэн судлаачдад хэрэг болохуйц судалгааны эх хэрэглэгдэхүүнийг хуримтлуулжээ.

Өнөөгийн судалгааны байдлаас харахад Эгийн голын сав газарт Монгол гүрний үед хамаарах нийт 67 булш оршуулгын дурсгалыг

¹Лхагвасүрэн Х. Монголын археологи (Чингэс хааны үе). Тэргүүн дэвтэр. Улаанбаатар, 2007, т. 82

²Төрбат Ц., Амартүвшин Ч., Эрдэнэбат У. Эгийн голын сав нутаг дахь археологийн дурсгалууд (Хурлийн үеэс Монголын үе). Улаанбаатар, 2003, т.3

³Эрдэнэбат У. Эгийн голын савд малтсан Монгол булшны тухайд. // Археологийн судлал. Том. XVIII, Fasc.13. Улаанбаатар, 1998, т. 135-152

⁴Төрбат Ц., Амартүвшин Ч., Эрдэнэбат У., Эгийн голын сав нутаг дахь археологийн дурсгалууд (Хурлийн үеэс Монголын үе). Улаанбаатар, 2003, т. 114-137

⁵Өлзийбаяр С., Уртнасан Э., Очир Б., Олмагнай Г., Энхтуул Ч. “Эгийн голын түүх, археологийн дурсгалуудыг авран хамгаалах судалгаа” төслийн тайлан. ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн ГБСХ, Улаанбаатар, 2014, т. 18, 45-58, 81-82, 90-91

⁶Амартүвшин Ч., Эрэгзэн Г., Бадма-Оюу Б., Базаргүр Б., Лхундэв Г., Галдан Г., Батдалай Б., Ангарагдэлгөөн Г., Мандах Д., Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Хантай багийн нутаг Эгийн голын хөндийд хийсэн археологийн дурсгалын авран хамгаалах малтлага судалгаа. // Монголын археологи-2014. Улаанбаатар, 2015, т. 162-163

⁷Баярсайхан Ж., Одбаатар Ц., Түвшинжаргал Т., Бүрэлтөгс Г., Баяндэлгэр Ч. Монголын Үндэсний Музейн 2015 онд хийсэн археологийн авран хамгаалах малтлага судалгаа. // Монголын археологи-2015. Улаанбаатар, 2016, т. 90-91

⁸Эрдэнэболд Л., Хатанбаатар Д., Болормаа С., Бямба-Очир Ц., Төгссайхан Р., Бат-Эрдэнэ С. ШУТИС-ийнБХУС-ийн Археологи-Этнографийн судалгааны багийн Эгийн голын хөндийд хийсэн 2015 оны археологийн авран хамгаалах судалгаа. // Монголын археологи-2015. Улаанбаатар, 2016, т.212-215

⁹Амартүвшин Ч., Батдалай Б., Бөхчулуун Д. ШУА-ийн Түүх, Археологийн хүрээлэнгийн 2015 онд явуулсан археологийн авран хамгаалах хайгуул, малтлага судалгааны товч үр дүн. // Монголын археологи-2015. Улаанбаатар, 2016, т.216-220

¹⁰Идэрхангай Т., Оргилбаяр С., Тишкин А.А., Серетян Н.Н., Цэнд Д., Багчимог Б., Амгаланбат Б., Эрдэнэпүрэв П. Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Эгийн голын хөндийд орших Харуулын гозгор, Их хөтөл, Бурхан толгой, Элст хөтөлд явуулсан археологийн малтлага судалгааны ажлын 2018 оны тайлан. Улаанбаатар, 2018, т.39-58, 81-86

малтан судлаад байгаа ньэнэ бүс нутагт аж төрөн амьдарч байсан тухайн үеийн хүмүүсийн аж ахуй, нийгэм соёлын байдал, шашин шүтлэг, оршуулгын зан үйл зэргийг шинэ мэдээ баримтаар бага ч болов үргэлжлүүлэн нэхэн тодруулах боломж, бололцоо бүрдээд байгаа билээ. Тиймээс энэхүү өгүүллээр өөрсдийн малтан судалсан оршуулгын дурсгалын мэдээллийг танилцуулахаас гадна энэ бүс нутгийн Монгол булшны нийтлэг болон ялгаатай зүйлсийг тодруулахыг оролдлоо.

Эгийн голд шинээр малтан судалсан Монгол булшны тухай. Улаанбаатарын Их Сургуулийн Археологийн тэнхимийн судлаачид 2018 оны зун оюутны хээрийн танилцах болон үйлдвэрлэлийн дадлага ажлын хүрээнд Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг, Их хөтөл, Элст хөтөл зэрэг газруудад Монголын үед хамаарах 4 оршуулгын дурсгалыг малтсан бөгөөд тэдгээрийг дурдвал Их хөтөл дэх 3 булш, Элст хөтөл дэх 1 булш зэргийг тус тус малтан судалж эрдэм шинжилгээний эргэлтэд оруулаад байна. Тиймээс бид дээрх малтан судалсан булшнуудын тодорхойлолыг дарааллын дагуу дараах байдлаар сийрүүлэн бичлээ.

Их хөтөлд явуулсан малтлага судалгаа. Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Хангай багийн төвөөс зүүн урагш, шулуунаар 3,6 км орчим зайд Эгийн голын зүүн эргийн дагуу байрлах, гол руу түрж орсон өндөр цавчим хясаатай бүхий зүүнээс баруун тийш алсуур өгсөх хөглийг нутгийн иргэд Их хөтөл хэмээн нэрлэх ажээ. Улаанбаатарын Их Сургуулийн археологийн судалгааны баг 2014 онд Их хөглийн арын шил дээр 1-118, 1-119 дугаар бүхий тахилын байгууламжуудыг малтан судалснаас гадна 1-120 дугаартай чулуун зэвсгийн суурин хэмээн бүртгэсэн газраас олон тооны чулуун зэвсгийг түүвэрлэн авсан¹ бол ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн Чулуун зэвсгийн судалгааны салбарын судлаачид 1-120 дугаартай дурсгалт газарт сорилтын малтлагыг явуулсан болно. Бид 2018 онд Их хөглийн зүүн урагш зэллэсэн намхан нуруу болон гол руу түрж орсон хясааны дунд орших нар ээсэн өвөр энгэрт буй зууван дугуй хэлбэрийн битүү чулуун дараас бүхий 4 дурсгалыг малтан судалснаас 1-р дурсгал нь тахилын зориулалттай байгууламж байсан бол

бусад 3 дурсгал нь эртний Монголын үеийн жирийн иргэдийн булш байсан билээ².

2-р булш. Энэ булш нь дурсгалт газрынхаа хамгийн урд захад байрлана. Чулуун дараас нь олон зуун жилийн хөрс хуралтын явцад ихэд дарагдсан бөгөөд газрын хөрсөн дээр үл ялиг мэдэгдэх зууван дугуй хэлбэрийн 2,9 x 1,9 м хэмжээ бүхий дараастай байлаа. Бид булшийг хөндөхөөс өмнөх гэрэл зургийн баримтжуулалт, хэмжилт зэргийг хийсний дараагаар булшны бүх дараас чулуут бүрэн багтаасан 4,0 x 3,2 м талбайгаар өнгөн хөрсний цэвэрлэгээний ажлыг 20-25 см гүнээр гүйцэтгэхэд тухайн үеийн газрын хөрсөн дээр үйлдсэн чулуун дараасны үндсэн зохион байгуулалт тодорхой мэдэгдэв. Цэвэрлэгээний дараах байдлаар булшны дараас 3 x 2 м хэмжээтэй, баруун урдаас зүүн хойш 80 хэмд чиглэж байв. Чулуун дараасыг үйлдэхдээ том чулуудыг зууван дугуй хэлбэрээр тойруулан нэг үе дэвссэн ба дотор нь жижиг чулуудыг хавтгай байдлаар битүү дэвсжээ. Өнгөн хөрсний цэвэрлэгээний дараах баримтжуулалтыг хийж гүйцэтгэсний дараагаар чулуун дараасны хамгийн гадна талын том чулуун хүрээг үлдээн бусад бүх чулуут холдуулан 5 см гүнээр хусан цэвэрлэхэд хүрээ чулууны төв хэсэгт дөрвөлжиндүү хэлбэрийн оршуулгын нүхний толбо илэрч эхэллээ. Энэ үеийн баримтжуулалтыг хийсний дараа булшны толбыг дагуулан өнгөн хөрснөөс доош 80 см гүнтэй малтахад 1.6 x 0.5 м хэмжээ бүхий авсны үйсэн таг илрэн олдов. Мөн энэ үед авсны төв хэсгээс хүний хурууны шивнүүр яс 1, авсны баруун хэсгээс хүний нурууны нугаламны яс зэрэг илрэн оддож байлаа. Энэ үеийг баримтжуулсны дараагаар авсны үйсэн тагийг хуулахад оршуулгын хөлний хэсэг өнгөн хөрсөн дээрх хашлага чулууны дор орсон байдалтай байсан тул хашлага чулууны баруун хэсгийг аван малтлагыг үргэлжлүүлэв. Оршуулгыг 2.3 x 0.5 м хэмжээтэй 30 см өндөртэй үйсэн авсанд толгойгоор нь зүүн хойш 80 хэмд хандуулан нүүрийг бага зэрэг зүүн тийш хазайлгаж тэнгэр байдлаар үйлдсэн оршуулга илрэв. Хүний баруун сүүж, зарим хавирга, баруун гарын шуу, сарвууны хэсэг хөндөгдөж анхны байрлалаа алджээ. Малтлагын явцад ямар нэгэн олдвор

¹ Идэрхангай Т., Эрдэнэ М., Мижиддорж Э., Оргилбаяр С., Маратхаан А., Галбадрах Б. Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Эгийн голын усан цахилгаан станцын талбай, авто замын трассын дагуу явуулсан археологийн малтлага судалгааны ажлын 2014 оны тайлан. Улаанбаатар, т. 263-272

² Идэрхангай Т., Оргилбаяр С., Тишкин А.А., Серегян Н.Н., Цэнд Д., Батчимэг Б., Амгаланбат Б., Эрдэнэпүрэв П. Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Эгийн голын хөндийд орших Харуулын гозгор, Их хөтөл, Бурхан толгой, Элст хөтөлд явуулсан археологийн малтлага судалгааны ажлын 2018 оны тайлан. Улаанбаатар, 2018, т.39-58

хэрэглэгдэхүүн илэрсэнгүй. Маллагын гүн 125 см.

3-р булш. Уг дурсгал нь цувраа байдалтай гурван дурсгалын голд байрлах бөгөөд газрын хөрсөн дээр зуван хэлбэрийн 1.8 x 1 м хэмжээтэй өнгөцхөн цухуйсан чулуун дараастай байв. Өнгөн хөрсний цэвэрлэгээг 4 x 3 м талбайгаар 10 см гүнтэй хийж гүйцэтгэхэд зүүн хойд зүгт чиглэсэн 1.9 x 1 м хэмжээтэй зуван хэлбэрийн битүү чулуун дараас ил гарсан юм. Дараасыг том чулуудаар хашин, түүний төв хэсэгт жижиг чулуудаар чигжин үйлдсэн зохион байгуулалт ажиглагдаж байлаа. Энэ үеийн баримтжуулалтыг үйлдэн булшны зуван хэлбэрийн хашлагыг үлдээн бусад чулуудыг аван төв хэсэгт 10 см хусан цэвэрлэхэд булшны толбо мэдэгдсэнгүй. Иймд булшны хашлага чулуут хуулан авч маллагын талбайн төв хэсэгт 20 см гүнтэй хусаж тэгшлэхэд зүүн хойш 60 хэмд чиглэсэн 1.4 x 0.5 м хэмжээ бүхий оршуулгын толбо илэрч эхлэв. Мөн энэ үеэс маллагын талбайн урд талаас бас нэгэн толбо илэрсэн тул маллагын талбайг тэлэн шалгасан болно. Уг толбо нь зүүн хойш 48 хэмд чиглэсэн 2.1 x 1 м хэмжээтэй бор хөрс бүхий толбо байв. Иймд бид үндсэн толбыг 1-р, харин талбайн урд хэсгээс шинээр илэрсэн толбыг 2-р толбо хэмээн нэрлэж судалгааны ажлыг үргэлжлүүлэв. 1-р толбоны дагуу маллагыг үргэлжлүүлэхэд толгойгоор зүүн хойш 59 хэмд хандуулан тэнэгэр байдлаар, баруун гарыг баруун ташаан дээр тавьсан хүүхдийн оршуулга илэрсэн бөгөөд оршуулгад дагалдуулан тавьсан ямар нэгэн олдвор хэрэглэгдэхүүн илэрсэнгүй. Маллагын гүн 70 см. Харин 2-р толбоны дагуу цааш 30 см малтахад ямар нэгэн олдвор хэрэглэгдэхүүн, зан үйлийн ул мөр илэрсэнгүй.

4-р булш. Цувраа орших гурван дурсгалын хамгийн хойд талд энэ булш нь байрлах бөгөөд газрын хөрсөн дээр 2.4 x 1.1 м хэмжээтэй цөөн хэдэн чулуун дараас мэдэгдэнэ. Өнгөн хөрсний цэвэрлэгээг 3 x 2 м талбайгаар 10 см гүнтэй хийж гүйцэтгэхэд зохион байгуулалтаа бага зэрэг аддсан 1.5 x 1.4 м хэмжээтэй зуван хэлбэрийн битүү чулуун дараас илэрлээ. Энэ үеийн баримтжуулалтыг үйлдэн булшны зуван хэлбэрийн хашлагыг үлдээж бусад чулуудыг аван төв хэсэгт хусан цэвэрлэхэд булшны толбо

мэдэгдсэнгүй. Иймд булшны хашлага чулуут хуулан авч маллагын талбайн төв хэсэгт доош 15 см гүнтэй хусаж тэгшлэхэд 1 x 0.5 м хэмжээ бүхий оршуулгын толбо илрэв. Толбоны дагуу өнгөн хөрснөөс 55 см гүн хүртэл маллагыг үргэлжлүүлэхэд толбоны хэмжээ 0.9 x 0.45 м болж багаслаа. Маллагыг цааш явуулахад толгойгоор нь зүүн хойш 29 хэмд хандуулан тавьсан ихэд тоногдож зохион байгуулалтаа аддсан оршуулга илрэв. Оршуулгын үеэс хүний гавлын ясны хэлтэрхийнүүд, хавирганы ясны хэлтэрхий 3, хөлийн шивнүүр яс 1, хөлийн тахилзуур ясны хэлтэрхий 2 тус тус илэрч олдсоноос өөр ямар нэгэн эд өлгийн зүйл илэрч олдсонгүй. Нүхний хэмжээ болон хүний ясны хэмжээ зэргээс уг булш нь хүүхдийн оршуулга бололтой. Маллагын гүн 70 см.

Элст хөтөлд явуулсан маллага судалгаа. Хантай багийн төвөөс зүүн урагш 7.5 км орчим зайд, Эгийн голын зүүн эрэгт буюу Бөгсийн голын баруун хөндийд, Бурхан толгой уулын зүүн талд орших нэгэн уулын баруун урд үзүүрт нутгийн иргэдийн Элст хөтөл хэмээн нэрлэсэн хайлаас мод бүхий нэгэн хөтөл бий. Энэхүү газарт Эгийн голын усан цахилгаан станцын авран хамгаалах маллага судалгааны ажлын хүрээнд 1994-1995 оны хооронд Монгол-Францын хамтарсан археологийн экспедиц¹, 2014 онд ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн судалгааны баг² тус тус маллага судалгаа явуулсан байдаг. Харин 2018 оны зун Улаанбаатарын Их Сургуулийн судалгааны анги Элст хөтөлд 2 дурсгалыг малтан судалсны UB-04 дугаартай дурсгал нь Монголын үеийн булш байв³.

4-р булш. Дурсгалын анхны байдал дутуй хэлбэрийн 3 м голчтой сийрэг чулуун дараастай. Өнгөн хөрсний цэвэрлэгээг 3.5 м голч бүхий талбайгаар 20 см гүнтэй хийж гүйцэтгэхэд дутуй хэлбэрийн битүү чулуун дараастай болох нь тодорхой болов. Энэ үеийн баримтжуулалтыг үйлдэн чулуун дараасны дунд хашлага маягийн зохион байгуулалт ажиглагдахгүй байсан тул бүх чулуудыг хуулан маллагын талбайг 5 см гүнтэй хусч тэгшлэхэд чулуун дараасны хойд хэсгийн орчимд 2.1 x 1.4 м хэмжээтэй зуван хэлбэрийн оршуулгын толбо илэрлээ. Булшны толбыг дагуулан өнгөн хөрснөөс доош 160 см гүн хүртэл

¹Эрдэнэбат У. Эгийн голын савд малтсан Монгол булшны тухайд. // Археологийн судлал. Том. XVIII, Fasc.13. Улаанбаатар, 1998, т. 135

²Өлзийбаяр С., Уртнасан Э., Очир Б., Одмагнай Г., Элхтуул Ч. "Эгийн голын түүх, археологийн дурсгалуудыг авран хамгаалах судалгаа" төслийн тайлав. ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн ГБСХ, Улаанбаатар, 2014, т. 92-93, 149-150

³Идэрхангай Т., Оргилбаяр С., Тийкин А.А., Серегин Н.Н., Цэнд Д., Батчимэг Б., Амгаланбат Б., Эрдэнэцүрэн П. Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Эгийн голын хөндийд орших Харуулын гозгор, Их хөтөл, Бурхан толгой, Элст хөтөлд явуулсан археологийн маллага судалгааны ажлын 2018 оны тайлан. Улаанбаатар, 2018, т.81-86

малтахад 1.75 x 0.4 м хэмжээ бүхий үйсэнд ороосон оршуулга илэрч эхлэв. Үйс нь ихэд муу хадгалагдан үлдсэн бөгөөд үйсний доороос хүний ясны зарим хэсэг цухуйж байв. Мөн үйсний зүүн урд буланд бог малын шагайт чөмөг болон ясан эдлэл цухуйж байлаа. Энэ үеийг баримтжуулан оршуулгын дээд хэсгийн үйсийг хуулахад хөндөгдөөгүй оршуулга илрэв. Оршуулгыг үйлдэхдээ хүнээ толгойгоор нь зүүн хойш 67 хэмд хандуулан нүүрийг бага зэрэг зүүн тийш хазайлгаж, зүүн гарыг зүүн ташаан дээр байрдуулж, дээш харуулан тэнэгэр байдлаар тавьсан байна. Хүний толгойн зүүн талд 1 ясан эдлэлийн хамт бог малын шагайт чөмгийг дагалдуулан тавьжээ. Оршуулгын дор үйс ажиглагдаж байгаа нь хүнээ үйсээр бүтэн ороосныг илтгэнэ. Малтагын гүн 170 см.

Судалгааны хэлэлцүүлэг. Их хөтөл болон Элст хөтөлд малтсан эдгээр булш нь гадаад болон дотоод зохион байгуулалтын хувьд Монголын үеийн бусад оршуулгын дурсгалуудтай ойролцоо боловч зарим ялгарах онцлог шинж бий. Иймээс бид малтан судалсан 4 булшийг бус нутгийн хэмжээнд буюу Эгийн голын хөндийд өмнө малтан судалсан Монголын үеийн бусад булш оршуулгын дурсгалуудтай харьцуулан судаллаа. Өнөөгийн судалгааны бүтээлүүдээс харахад Эгийн голын хөндийд орших 16 дурсгалт газарт Монголын үеийн нийт 63 булшийг малтан шинжилсний 59 нь чулуун дарааст булш бол бусад 4 дурсгал нь Мухдагийн ам, Эмгэнт хошуу, Шар могойтын дэнж зэрэг газруудад малтсан хадны оршуулга ажээ. Харин бидний малтсан дурсгалууд нь Эгийн голын хөндийд малтан судалсан Монгол булшны тоог

67, дурсгалт газрын тоог 18 болгон нэмэгдүүлж байна.

Их хөтөлд малтан судалсан 3 булш нь гадаад зохион байгуулалтын хувьд том чулуудыг зууван дугуй хэлбэрт оруулац дотор нь жижиг чулуудыг чигжсэн байдалтай үйлдсэн ба чулуун дараасны доороос оршуулгын нүхний толбо илэрч байсан нь Монгол булшны нийтлэг зохион байгуулалт билээ. Харин Элст хөтлийн UB-04 дугаартай булш нь дугуй чулуун дараастай, оршуулгын толбо нь дараасны хойд хэсгийн доороос илэрсэн юм. Урьд өмнө Эгийн голд өмнө малтан судлагдсан Монголын үеийн нийт булшнаас 28 нь зууван дугуй хэлбэрийн чулуун дараастай бол 9 булш нь дугуй хэлбэрийн чулуун дараастай байв. Түүнчлэн Элст хөтлийн булш шиг оршуулгын нүхний толбо нь дараасны төвөөс биш захаас илэрч олддог тохиолдол Мухдагийн амны Монгол булшнуудад ихэвчлэн ажиглагдаж байна. Оршуулгын зүг чигийн хувьд бидний малтан судалсан булшнууд нь нас барагчдыг толгойгоор нь зүүн хойш хандуулсан нь Эгийн голд малтан судлагдсан Монголын үеийн 26 булшны зүг чигтэй таарч байлаа. Эндээс харахад Эгийн голын хөндийд малтсан нийт булшны дийлэнх буюу 44% нь хүнээ толгойгоор нь зүүн хойш хандуулжээ. Бидний малтан судалсан 4 булш нь 0.7-1.7 м гүнд хүнээ дээш харуулан тэнэгэр байдлаар оршуулсан бөгөөд харьцуулан буй бусад булшнуудын зохион байгуулалттай ижил байна. Харин Монгол үеийн булшны нийтлэг зан үйл болох бог малын шагайт чөмөг дагалдуулсан тохиолдол зөвхөн Элст хөтлийн UB-04 дугаартай булшнаас илэрсэн бөгөөд Эгийн голд малтсан бусад 27 булшинд шагайт чөмөг дагалдуулсан байжээ (Хүснэгт-1).

Хүснэгт-1. Эгийн голд малтан судалсан Монгол булшнууд

№	Аймаг, сум	Газрын нэр	Тоо ширхэг		Хандуулсан зүг чиг /булшны тоогоор/					Шагайт чөмөг дагалдуулсан байдал /булшны тоогоор/
			Чулуун дарааст	Хадны оршуулга	Баруун урд	Баруун хойд	Хойд	Зүүн хойд	Зүүн	
1.	Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сум	Айд уул	3			1	1			1
2.		Айдын хүрэм	4					4		3
3.		Баруун бэлсэгийн ам	1					1		
4.		Баянгол	4					4		
5.		Бурхан толгой	3					2	1	1
6.		Бурхант уул	10				5	2	1	5
7.		Дөрөдж	2					2		2
8.		Их хөтөл	3					3		

9.	Моностын булан	1					1		1
10.	Мухдагийн ам	8	1		1	3	1	2	4
11.	Өгөөмөр уул	1					1		1
12.	Уургийн гол	1							
13.	Холтост нута	5				2	1	1	4
14.	Хужирт нута	1					1		1
15.	Эгийн гол	4							
16.	Элст хөтөл	11		1	1		5	1	4
17.	Эмгэнт хопуу		2				1		
18.	Шар могойтын дэнж	1	1				1		1
Нийт	17 дурсгалт газар	63	4	1	3	11	30	6	28
		67							

Их хөтлийн 2-р булш болон Элст хөтлийн UB-04 дугаартай булшнуудад оршуулгын онцлог шинж илэрсэн юм. Тэдгээрийг дурдвал Их хөтлийн 2-р булшнаас үйсэн авсны таг, түүний дороос 30 см өндөртэй үйсэн авс илэрсэн нь тун сонирхолтой. Хэдийгээр энэхүү үйсэн авсны хадгалалт маш муу байсан боловч үйсэн авс бүхий оршуулга Эгийн гол орчмоос өмнө нь илэрч олдоогүй болно. Харин Элст хөтөл дэх UB-04 дугаартай дурсгалын оршуулгыг үйлдэхдээ бүх биеийг үйсээр ороож тавьсан байлаа. Эгийн голд малтсан Монгол булшны хэрэглэгдэхүүнүүдээс шүүн үзэхэд талийгаачийн биеийг үйсээр ороосон тохиолдол Холтост нугын 2-р булш¹ болон Мухдагийн амны 7-р булшнуудад² ийм зан үйл ажиглагдаж байсан боловч эдгээр дурсгалуудын аль аль нь булшны нүхний ханад хөмөг үйлдэж, түүний дотор оршуулгаа үйлдсэн байжээ. Мөн Их хөтлийн 2 болон 3-р булшнууд нь тус бүр хүүхдийн оршуулга байсан билээ. Тэгвэл эдгээр 2 булштай нийлээд Эгийн голд малтан судалсан Монголын үеийн булшнуудаас зөвхөн хүүхдийн оршуулгын тоо 18 болж нэмэгдэх бөгөөд үүнээс гадна Элст хөтлийн 6, 8-р булшнуудын үндсэн оршуулгын дээд хэсэгт хүүхдийг нь хамт оршуулсан тохиолдол илэрснийг³ нэмж тооцвол нийт 20 хүүхдийн оршуулга илэрсэн байна. Үүнийг авч үзвэл Эгийн голын Монголын үеийн оршуулгын дурсгалуудын 30 % орчим хүүхдийн оршуулга байжээ. Дээрх бүгдээс харахад Их хөтөл, Элст хөтөлд малтан судалсан 4 булшны гадаад, дотоод зохион байгуулалт нь Монголын үеийн бусад булш оршуулгын дурсгалуудтай таарч байгаа нь эдгээр булшийг энэ үед хамааруулан үзэхэд

хүргэж байна. Харин нас барагчдыг хандуулсан зүг чиг болон оршуулгад дагалдуулсан шагайт чөмөг зэргээс ажиглахад бидний малтан судалсан Монгол булшнууд нь Эгийн гол орчмын бүс нутагт амьдарч байсан эртний Монголчуудын оршуулгын нийтлэг зан үйлийн шинжийг агуулжээ.

ДҮГНЭЛТ

Эгийн голын сав нутагт 1984 оноос 2018 оныг хүртэлх хугацаанд XIII-XIV зууны эртний Монголын эзэнт гүрний үед хамаарах нийт 67 булш оршуулгын дурсгал малтан судалсан бөгөөд тэдгээр булш нь бүгд Эгийн голынхоо зүүн эрэг дагуу байрлах аж. Харин бидний малтан судалсан Их хөтөлд буй гурван булш нь нийт булшны хамгийн баруун талд байрлаж байна. Их хөтлийн хясаа болон түүнээс зүүн урагш зэллэж тогтсон нуруугаар эргэн тойрноо хүрээлсэн маягтай хүний нүдэнд өртхөөргүй онцорлог газарт тэдгээр булшийг үйлдсэн ба Монголчуудын газар сонгох уламжлалт ёсны дагуухун малын хөлөөс зайдуу нууцлагдмал газрыг сонгосон болох нь эндээс ажиглагдаж байлаа. Малтлага судалгааны явцад Их хөтлийн 2-р булшнаас илэрсэн үйсэн авс нь тун сонирхолтой юм. Тодруулбал нүүдэлчид эрт үеэс үйсээр нум сумны хоромсого, саадаг, сав суулга, эд зүйлс урлах гэх мэт ахуйн хэрэглээндээ өргөнөөр ашигладаг байсан бол оршуулгын зан үйлд ашиглахдаа нас барсан хүний биеийг битүү ороохоос гадна үйсээр авс хүртэл хийж талийгаачийг оршуулдаг байсныг гэрчлэх чухал баримт болох төдийгүй үйсэн авс бүхий ут оршуулга нь тухайн бүс нутгаас илэрсэн анхны

¹Эрдэнэбат У. Эгийн голын савд малтсан Монгол булшны тухайд. // Археологийн судлал. Том. XVIII, Fasc.13. Улаанбаатар, 1998, т. 140

²Төрбат Ц., Амартүвшин Ч., Эрдэнэбат У., Эгийн голын сав нутаг дахь археологийн дурсгалууд (Хүрлийн үеэс Монголын үе). Улаанбаатар, 2003, т. 123-124

³Эрдэнэбат У. Эгийн голын савд малтсан Монгол булшны тухайд. // Археологийн судлал. Том. XVIII, Fasc.13. Улаанбаатар, 1998, т. 136-137

тохиолдол гэдгээрээ онцлог билээ. Мөн Монгол булшны хүнээ үйсээр ороосон оршуулгууд нь эртний оршуулгын зан үйлийн өвөрмөц нэгэн шинж болно. Өнөө үед зарим нутагт нас барсан хүнийг оршуулахдаа модон авсанд хийхийн оронд эсгийгээр өлгийдөж оршуулдаг бөгөөд энэ нь магадгүй эртний Монголчуудын талийгаачийг үйсээр ороож оршуулдаг зан үйлээс уламжлагдсан байж болох таалтай.

Бидний шинээр малтан судалсан булш оршуулгын дурсгалуудаас он цаг тогтоох олдвор хэрэглэгдэхүүн илэрч олдоогүй тул бид эдгээр булшны он цагийг нарийвчлан тогтоох боломжгүй ч харьцуулсан судалгааны үр дүнгээр он цагийг урьдчилан тогтоосон болно. Өмнө нь энэхүү бүс нутагт судлагдсан Монгол булшнуудын 9 булшнаас дээж авч радиокарбон аргаар он цагийг тогтоосон байх боловч эдгээр нь ихэвчлэн булшны зүг чигийн хувьд онцлог буюу тухайлбал талийгаачийг толгойгоор нь хойд, баруун хойд, баруун урд болон зүүн зүг рүү хандуулан үйлдсэн дурсгалуудын он цагийг тогтоосон байдаг. Түүнчлэн Эгийн голын бүс нутагт малтан судалсан булшнуудын 30% орчим нь хүүхдийн оршуулга байгаа нь тухайн үед хүүхдүүд ихээр өвддөг, нас бардаг байсныг харуулахаас гадна нутаг усаа сахин үлдсэн хүмүүс нь хөгшид, хүүхдүүд байсан бол нас бие гүйцсэн залуу хүмүүс нь ихэвчлэн дайн байлдааны уршгаар харь нутгийг зорьдог байсныг илтгэх биз ээ. Эцэст нь тэмдэглэхэд бид энэ удаагийн судалгааг зөвхөн Эгийн голын хөндийд явуулсан археологийн малтлага судалгаанд тулгуурлан хийсэн бөгөөд цаашид бид эртний Монголын үед хамаарах өөр бусад дурсгалт газруудад орших булш оршуулгын дурсгалыг нягтлан судалж энэ үеийн судалгааг улам гүнзгийрүүлэх болно.

ABSTRACT

In this article, we aimed to introduce excavation results of the 4 Mongolian period burials which located in Ikh Khutul and Elst Khutul in Khantai Bag, Khutag-Undur sum, Bulgan province during the Field practice of students of The Department of Archaeology, Ulaanbaatar State University in 2018. We excavated 3 burials, including monuments which numbered Ikh Khutul 2, Ikh Khutul 3, Ikh Khutul 4 near the Ikh Khutul Mountain, and also 1 burial numbered UB 04 near the Elst Khutul Mountain. During excavation work, there have some kinds of interesting results. For

example, in Ikh khutul 2 monument has coffin made by birch bark, also in UB 04 monument has human skeleton which fully covered by birch bark.

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ, СУДАЛГААНЫ БҮТЭЭЛ

Амартүвшин Ч., Эрэгзэн Г., Бадма-Оюу Б., Базаргүр Б., Лхүндэв Г., Галдан Г., Батдалай Б., Ангарагдөлгөөн Г., Мандах Д., Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын Хантай багийн нутаг Эгийн голын хөндийд хийсэн археологийн дурсгалын авран хамгаалах малтлага судалгаа. // Монголын археологи-2014. Улаанбаатар, 2015

Амартүвшин Ч., Батдалай Б., Бөхчулуун Д. ШУА-ийн Түүх, Археологийн хүрээлэнгийн 2015 онд явуулсан археологийн авран хамгаалах хайгуул, малтлага судалгааны товч үр дүн. // Монголын археологи-2015. Улаанбаатар, 2016

Баярсайхан Ж., Одбаатар Ц., Түвшинжаргал Т., Бүрэнтөгс Г., Баяндэлгэр Ч. Монголын Үндэсний Музейн 2015 онд хийсэн археологийн авран хамгаалах малтлага судалгаа. // Монголын археологи-2015. Улаанбаатар, 2016

Идэрхангай Т., Батхүү Г., Амарболд Э. Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Эгийн голын усан цахилгаан станцын болон авто замын трассын дагуу хийсэн археологийн хайгуул, тандалт судалгааны ажлын нэгдүгээр багийн тайлан. Улаанбаатар, 2014

Идэрхангай Т., Мижиддорж Э., Оргилбаяр С. Монгол орны шинэ чулуун зэвсгийн үеийн оршуулгын дурсгалын судалгаа, он цагийн асуудал. // Ази судлал (Олон улсын эрдэм шинжилгээний гуравдугаар хурал). Vol. III. Улаанбаатар, 2017

Идэрхангай Т., Мижиддорж Э., Оргилбаяр С., Галбадрах Б., Эрдэнэ Ж., Өнөрбаяр Б., Энхмагнай Г. Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Эгийн голын усан цахилгаан станцын усан сангийн талбайд явуулсан археологийн авран хамгаалах малтлага судалгааны ажлын 2015 оны тайлан. Улаанбаатар, 2015

Идэрхангай Т., Мижиддорж Э., Оргилбаяр С., Галбадрах Б., Эрдэнэбаатар Д., Өнөрбаяр Б. Эгийн голын шинэ чулуун зэвсгийн булшнууд. // Journal of the Archaeology, History and Culture. Journal of Ulaanbaatar State University. Vol. 11 (10). Ulaanbaatar, 2015

Идэрхангай Т., Мижиддорж Э., Оргилбаяр С., Галбадрах Б., Эрдэнэбаатар Д., Өнөрбаяр Б. Умард Монголоос шинээр илэрсэн шинэ чулуун зэвсгийн үеийн оршуулгын судалгаа. // Древние

культуры Монголий, Байкольской Сибири и Северного Китая. Материалы УП Международной научной конференции, Красноярск, 3-7 октября, 2016

Идэрхангай Т., Мижиддорж Э., Оргилбаяр С. Умард Монголын шинэ чулуун зэвсгийн үеийн оршуулгын дурсгалын он цагийн асуудал. // Природные условия, история и культура западной Монголии и сопредельных регионов. Материалы XIII Международной научной конференции. Барнаул-Ховд, 2018

Идэрхангай Т., Оргилбаяр С., Тишкин А.А., Серегин Н.Н., Цэнд Д., Батчимэг Б., Амгаланбат Б., Эрдэнэпүрэв П. Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Эгийн голын хөндийд орших Харуулын гозгор, Их хөтөл, Бурхан толгой, Элст хөтөлд явуулсан археологийн малтлага судалгааны ажлын 2018 оны тайлан. Улаанбаатар, 2018

Идэрхангай Т., Эрдэнэ М., Мижиддорж Э., Оргилбаяр С., Маратхаан А., Галбадрах Б. Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Эгийн голын усан цахилгаан станцын талбай, авто

замын трассын дагуу явуулсан археологийн малтлага судалгааны ажлын 2014 оны тайлан. Улаанбаатар, 2014

Лхагвасүрэн Х. Монголын археологи (Чингэс хааны үе). Тэргүүн дэвтэр. Улаанбаатар, 2007

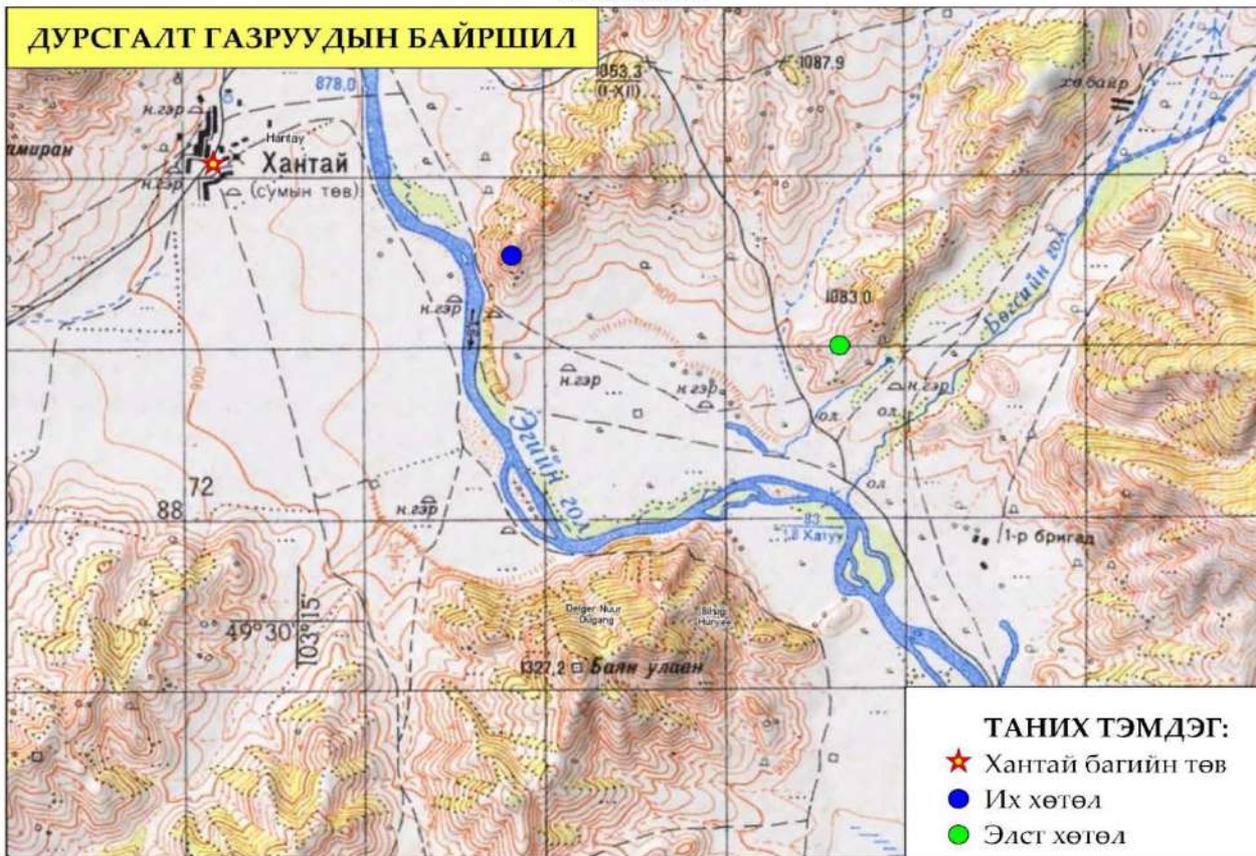
Өлзийбаяр С., Уртнасан Э., Очир Б., Одмагнай Г., Энхтууд Ч. "Эгийн голын түүх, археологийн дурсгалуудыг авран хамгаалах судалгаа" төслийн тайлан. ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн ГБСХ, Улаанбаатар, 2014

Төрбат Ц., Амартүвшин Ч., Эрдэнэбат У., Эгийн голын сав нутаг дахь археологийн дурсгалууд (Хүрлийн үеэс Монголын үе). Улаанбаатар, 2003

Эрдэнэбат У. Эгийн голын савд малтсан Монгол булшны тухайд. // Археологийн судлал. Том XVIII, Fasc.13. Улаанбаатар, 1998

Эрдэнэболд Л., Хатанбаатар Д., Болормаа С., Бямба-Очир Ц., Төгссайхан Р., Бат-Эрдэнэ С. ШУТИС-ийнБХУС-ийн Археологи-Этнографийн судалгааны багийн Эгийн голын хөндийд хийсэн 2015 оны археологийн авран хамгаалах судалгаа. // Монголын археологи-2015. Улаанбаатар, 2016

ХАВСРАЛТ

Их хөтөл. 2-р булшны оршуулга

Их хөтөл. 3-р булшны оршуулга

Их хөтөл. 4-р булшны оршуулга

Элст хөтөл. 2-р булшны оршуулга

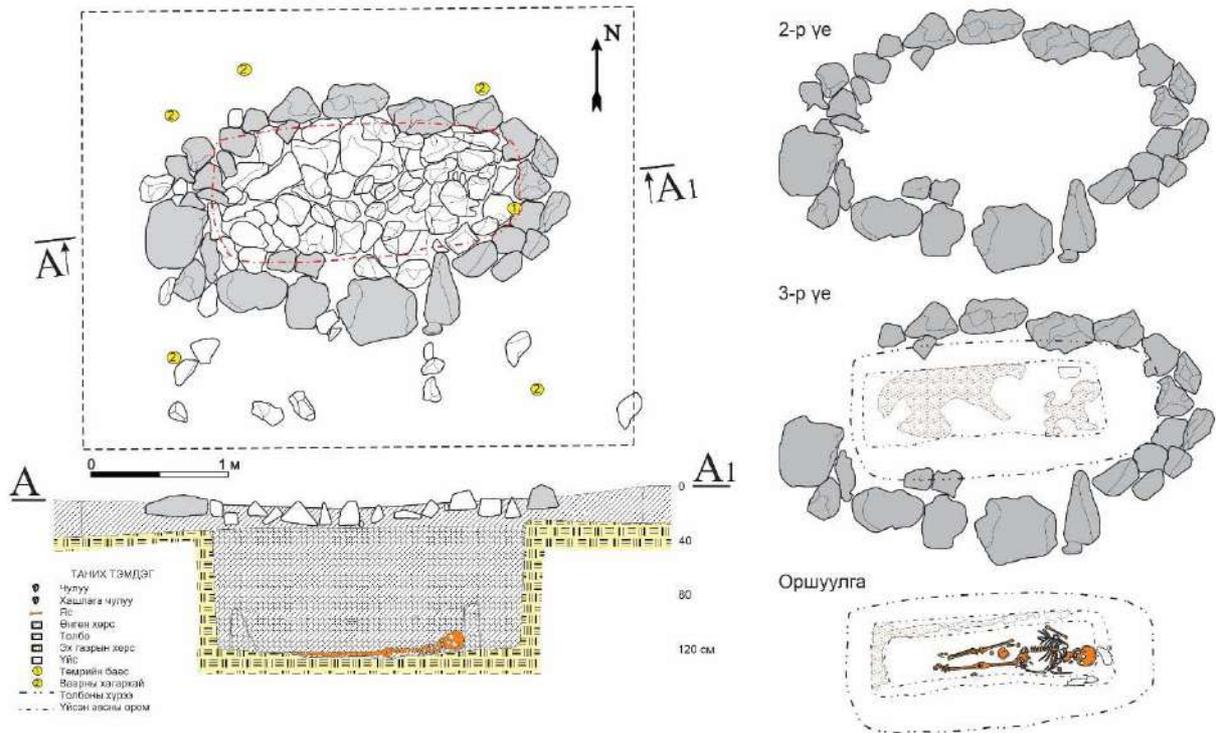

Элст хөтлийн 4-р булинаас илэрсэн шагайт чөмөг, ясан эдлэл

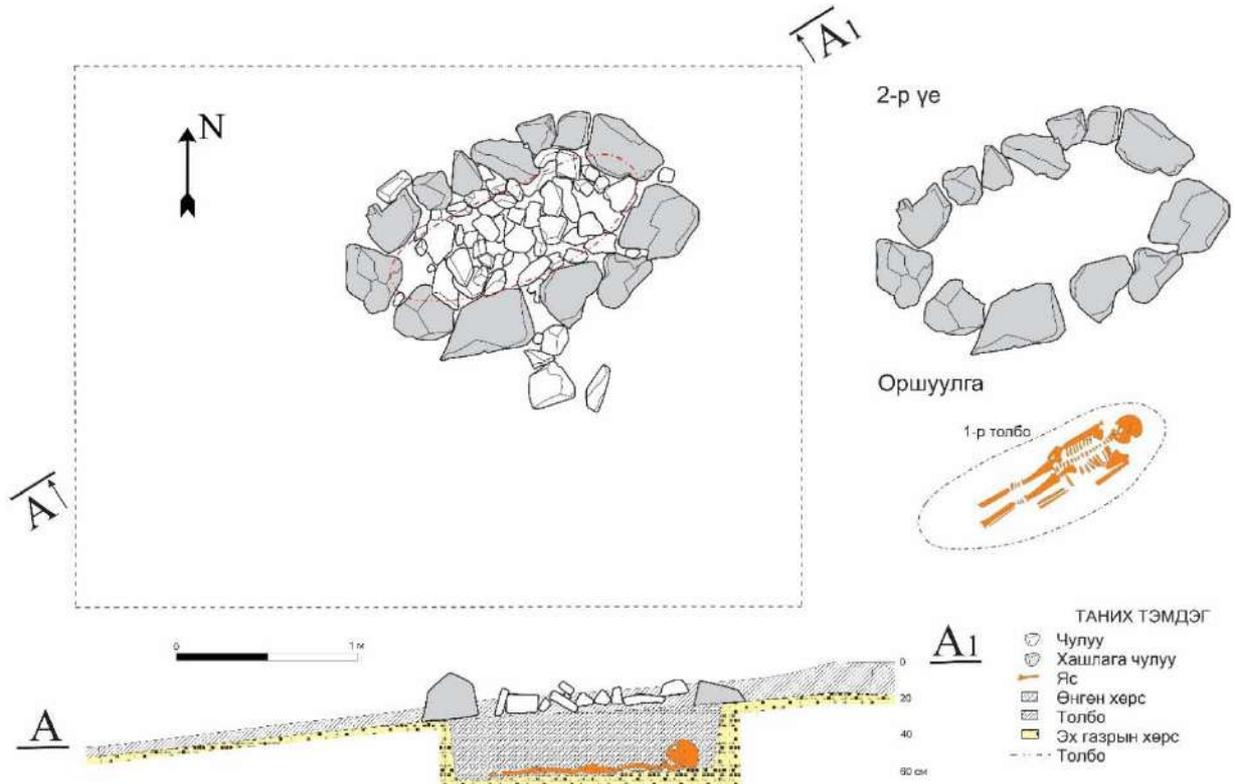

Элст хөтөл. UB-04 дугаартай булшны хүнээ үйсээр ороосон байдал

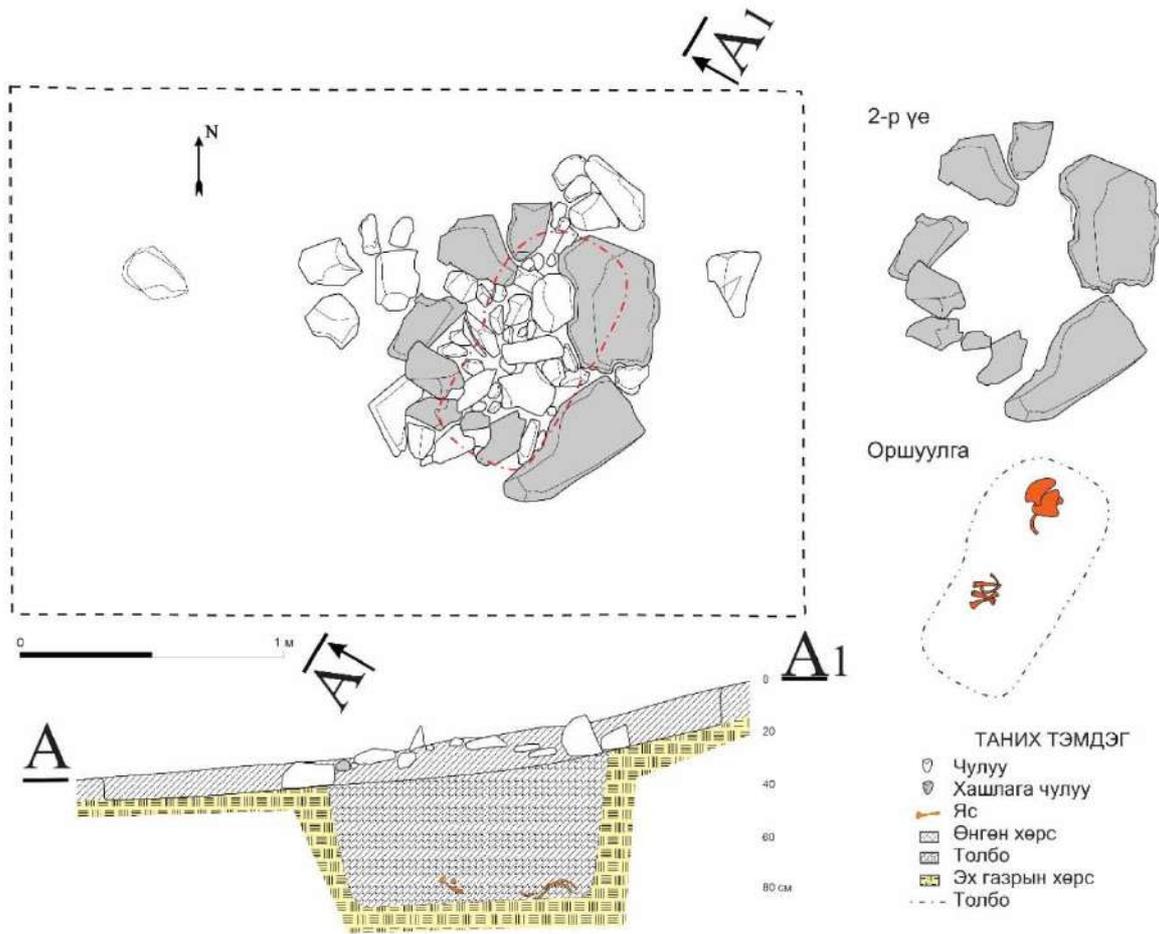

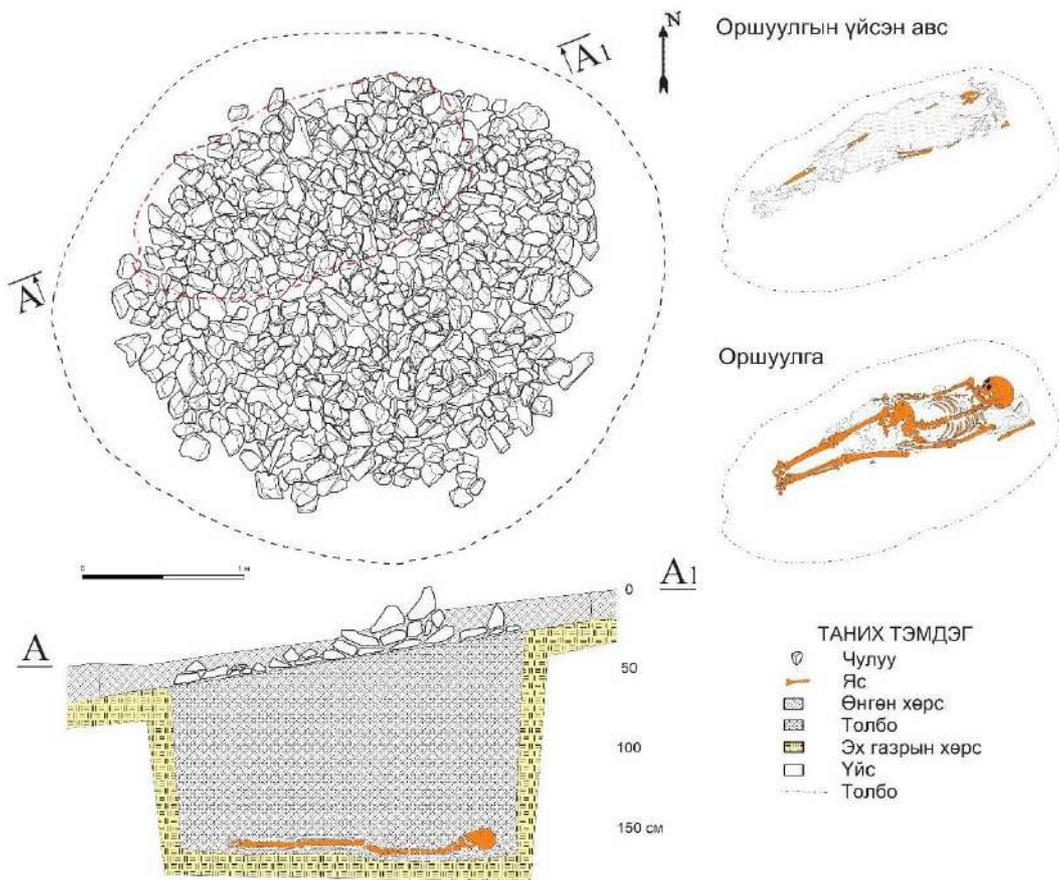
Их хөтлийн 2-р булшны гар зураг

Их хөтлийн 3-р булшны гар зураг

Их хөтлийн 4-р булшны гар зураг

Элст хөтлийн 4-р булшны гар зураг